

האובדים בארץ אשור - בירושלים!

על קהילות יוצאי כורדיסטן
האיראנית ואזרבייג'ן הפרסית
בירושלים

יוסף בן־רחמים

”ויעל מלך אשור בכל הארץ, ויעל שמרון ויצר עליה שלש שנים. בשנת התשיעית להושע לכד מלך אשור את שמרון ויגל את ישראל אשורה, וישב אותם בחלח ובחבור נהר גוזן וערי מדי”

(מלכים ב, יז ה-ו)

מטרות יהודיות העוברות מדור לדור מייחסות את מוצא קהילות היהודים שבכורדיסטן האיראנית לשבטי ישראל שהוגלו על ידי שלמנאסר מלך אשור מארצם, עוד לפני חורבן בית המקדש הראשון. שטחה של כורדיסטן משתרע על פני שלוש ארצות: עיראק, איראן ותורכיה. הרי כורדיסטן היו זה מאות שנים סלע מחלוקת בין תורכיה לאיראן. לאחר מלחמת העולם הראשונה חלק גדול מכורדיסטן התורכית עבר לידי עיראק, מיעוט ממנה נשאר תחת שלטון איראן וחלק קטן נותר תחת השלטון התורכי.

הגולה הישראלית במחוזות אלה שימרה את השפה הארמית כשפת דיבור יום־יומית. עובדה זו מחזקת את הטענה בדבר עתיקותן של קהילות אלה ואת ייחוסן לגלות עשרת השבטים. הנוסע היהודי בנימין מטודלה, שערך את מסעותיו לפני כ־800 שנה וביקר גם בכורדיסטן, מזכיר אף הוא את היהודים ואת שפתם הארמית. במאמר זה נתמקד בקהילות שבכורדיסטן האיראנית, וכן גם ביהודי אזרבייג'ן הפרסית, הידועים בארץ כבני ”עדת התרגום” (נאש דידן).

עדה אחת ושבעים לשון?

בצפון מערב איראן סביב אגם אורמיה (ריזייה) וליד אגם ואן במזרח אנטוליה, התקיימו מספר קהילות יהודיות. מהן גדולות למדי שמנו כאלף נפשות, מהן זעירות שמנו כמה משפחות בלבד. תנאי חייהם של היהודים בהרי כורדיסטן היו קשים, והם שועבדו לשליט הפאודלי המקומי, ה”אע'א”. בכמה קהילות היו יהודים עובדי אדמה שבבעלותם היו שדות וכרמים, ושחרשו, זרעו וטיפחו

כרמים ובוסתנים. משפחות אלו אף החזיקו משק חי, שכלל ראשי בקר אחדים וצאן. בהיות הארץ הררית מאוד ובעלת אקלים חורפי קשה, היו הקהילות מנותקות זו מזו ומן המרכזים היהודיים הגדולים. ניתוק זה גרם בין השאר להתפתחות דיאלקטים שונים, מקצתם דומים זה לזה ומקצתם שונים במידה ניכרת. הדיאלקטים בפי היהודים בכורדיסטן האיראנית שונים מן הדיאלקטים המדוברים בפי היהודים בכורדיסטן העיראקית. לעתים השוני הוא כה גדול, עד כי שני דוברים מאזורים אלה יתקשו להבין זה את זה. גם ליהודי אזרבייג'ן הפרסית יש ניבים משלהם.

משפחה יהודית מאורמיה עם זר כלה, ראשית המאה ה־20 (באדיבות לידיה דוד טביב, בת ים)

יוסף בן־רחמים שימש כמנהל האגף לחינוך יסודי במשרד החינוך, מחבר הספר ”שפה אחת ודברים אחדים” (ירושלים תשס”ו), ועוסק בתיעוד ובשימור להגי הארמית המזרחית החדשה בקרב ”עדת התרגום”.

כפי שניתן לראות, מאז הרבע האחרון של המאה ה-19 ועד לאמצע המאה ה-20 לא התרבתה האוכלוסייה היהודית באזורים אלו ריבוי ניכר. הסיבה העיקרית לכך הייתה שהעלייה לארץ ישראל מן היישובים הללו נמשכה כל העת. על אף הניתוק של הקהילות ממרכזי הערים ומן הקהילות היהודיות במערב, חדרו אף אליהן הרעיונות על שיבת ציון. עוד לפני תקופת העלייה הראשונה נמצאו בארץ עולים מקהילות כורדיסטן, שרובם התיישבו בירושלים והתפרנסו מעבודות דוגמת סבלות, חציבה, סיתות ובנאות. מקצת העולים התיישבו ביפו, בטבריה ובצפת.

לצד העלייה, היגרו יהודי כורדיסטן גם למקומות אחרים בשל קשיי החיים ובעקבות רדיפות: בסוף מלחמת העולם הראשונה כבשו הרוסים את האזור כולו ועשו שמות בקהילה היהודית, ב-1918 התחוללו פרעות ביהודי אורמיה, ורבים מהם נמלטו ונדדו לבגדד. אחרים מצאו את דרכם לארצות הברית ולמקומות אחרים.

מאורמיה לירושלים

באורמיה, שבה הייתה קהילה גדולה יחסית שמנתה כ-600 נפשות, לא ידעו רוב הגברים קרוא וכתוב. רק כשליש מן הגברים למדו תנ"ך, גמרא ו"שולחן ערוך". מעניין לציין שלפני הפרעות של שנת 1918 הייתה באורמיה אישה ששמה "רבי חוה", שלימדה את הנשים אלף-בית וקריאה. באורמיה היו ארבעה בתי כנסת, ותלמידי חכמים בעיר התפרנסו מכתובות קמעות וסגולות, מחזנות ומהוראת תינוקות של בית רבן. האחרים עסקו ברובם במסחר ובצורפות.

לאחר ההגירה מאורמיה ונע'דה הגיעו יהודים מבני הקהילה גם לירושלים והקימו בתי מלאכה וחנויות צורפות. יוצאי שתי הקהילות מאורמיה ומנע'דה התרכזו בשכונות מחניים וסנהדריה, ומיעוטם בשכונת הבוכרים ובית ישראל החדשה. העולים מאורמיה ומנע'דה חברו יחד והקימו בשכונת בית ישראל את בית הכנסת יבנה, ולימים, בגלל סכסוכים פנימיים, פרשו המתפללים יוצאי נע'דה, וכעבור זמן הקימו את בית הכנסת שמואל הנביא, המצוי בסמוך, והקריו היום "בית הכנסת שמואל הנביא לעדת התרגום".

אחר הצהריים נישאה דרשה בבית הכנסת, ורוב בני הקהילה באו לשמעה. הדרשה כללה נושאים מפרשת השבוע, אגדה והלכות, ונישאה מפי חכמי הקהילה. אחד מחכמי הקהילה בבית הכנסת יבנה היה חכם ישי, ששימש עוד באורמיה מורה לילדים, ובירושלים שימש חזן והקורא בתורה. מדי שבת אחר הצהריים דרש בבית הכנסת, והמאזינים שתו את דבריו בצמא. חכם ישי הוזמן גם לתרגם את התנ"ך לארמית, והתרגום הייחודי שמור עד היום בספרייה הלאומית. חכם

משפחת בן מנשה, אורמיה 1915 (באדיבות ריקה ומנשה בן מנשה)

כאמור, סביב אגם אורמיה התקיימו קהילות יהודיות דוברות ארמית. ביניהן היו קהילת סלמס בצפון, אורמיה במרכז ונע'דה בדרום. בדרום האגם היו גם קהילות בסבלאע' (מהבד), סקזי, בנא, תקאב וסננדג', ובמזרח קהילות מראע'א ומיאנדאו. ליד אגם ואן בתורכיה חיה קהילה קטנה בכפר גואר, ומלבד אלו התקיימו קהילות גם באזורים אחרים.

על היקף האוכלוסייה היהודית בכורדיסטן האיראנית אפשר ללמוד משני מקורות עיקריים, המוצגים בטבלה זו:

שלוש חמני, שליח מחלקת העלייה בסוכנות היהודית, בתזכירו משנת 1962		אברהם בן יעקב בספרו "קהילות יהודי בכורדיסטאן"	
אורמיה	800 נפש כולם עלו	אורמיה	1918 600 נפש
בנא	350 נפש כולם עלו	בנא	1901 400 נפש
		מיאנדאו	1901 1000 נפש
		מראע'א	1888 40 נפש
		נע'דה	1881 800 נפש
		סקזי	1902 1000 נפש
		שנו	1901 1900 נפש
		תקאב	800 נפש
		בוכאן	1901 60 משפחות
נע'דה	150 נפש כולם עלו		
סקזי	1350 נפש רובם בארץ		
שנו	100 נפש כולם בארץ		
תקאב	800 נפש כולם בארץ		
בוכאן	400 נפש, 240 עלו		

הנחת אבן הפינה לבית הכנסת שמואל הנביא לעדת התרגום בירושלים (באדיבות חזי יצחקי, "נאשדידן" nashdidan.co.il)

בליל הסדר נקראה ההגדה בעברית, וכל קטע תורגם מיד לאחר מכן לארמית. קריאת ההגדה לוותה ב"דרמות" שהשתתפו בהן מבוגרים וילדים, ונסבה סביב שלושה מוקדים עיקריים: האפיקומן, קריאת עשר המכות וסיפור יציאת מצרים. האפיקומן הופקד בידי אחד המשתתפים בסדר למשמרת עד לסיום הסדר. טרם ההפקדה נערך משא ומתן ונבדק כושרו של המועמד לשמירה, בעוד שילדים ומבוגרים עשו מאמץ להביך את השומר ולגנוב ממנו את האפיקומן, והאפיקומן הגנוב הוחזר רק לאחר הבטחת שכר מתאים ל"גנב". כאשר הגיעה קריאת ההגדה ל"עשרת המכות", הביאו לעורך הסדר ביצה שרוקנו חלק מתוכנה, ועם כל אזכור של אחת המכות הטיפו טיפת יין לביצה. לאחר מכן הוסיפו לביצה קורט אפר, ואחד המשתתפים נשא את הביצה ועמד מאחורי הדלת. עורך הסדר קרא שוב את המכות אחת לאחת, כשנושא הביצה חוזר אחריו אחרי כל מכה. לאחר קריאת "ר' יהודה היה נותן בהם סימנים" בירך עורך הסדר את השליח ואיחל לו הצלחה במשימתו, ונושא הביצה, שהכילה את כל המכות ואת האפר שסימלו חורבן ומכות, יצא והשליך אותה אל עבר השונאים – הגויים. בשוב נושא הביצה, לפני כניסתו לבית, החליף את בגדיו, נשא תרמיל על גבו ומלווה בילדים נכנס לבית כאחד יוצאי מצרים.

חג שמחת תורה נחוג ברוב פאר והדר, כשהקפות נערכו בבית הכנסת פעמים מספר: בליל החג, לאחר תפילת מוסף, לאחר תפילת מנחה ולאחר ערבית במוצאי החג. לפני כל "הקפות" הטיל חכם עמנואל על כל אחד מן המתפללים לקרוא מתוך החומש פרשה אחת, וכך סיימו בכל פעם את כל התורה.

בט"ו בשבט נערכה כנהוג סעודת פרות: בחוץ לארץ היו בגגות הבתים ארובות אוויר, שדרךן שלשלו החוגגים סל וצעקו "בילדי בילדי". הסועדים בבית מילאו את הסל בפרות, איחלו דרך צלחה והסל נמשך למעלה ונושאו המשיכו לבית נוסף. בארץ שלשלו את הסל מבעד לדלת הכניסה, וקיבלו פרות.

אחר ששימש בבית הכנסת יבנה היה חכם עמנואל. בשנים לפני הקמת המדינה נהג לפרסם את חלומותיו וחזיונותיו על גבי עיתוני קיר שהודבקו ברחובות השכונה. חכם נודע אחר הוא חכם חיים ישורון, שעלה ארצה לאחר הקמת המדינה, היה פעיל בקהילת יוצאי אורמיה בחולון ופרסם תרגום של התורה לארמית בניב יהודי אורמיה, תרגום של ספר תהלים לארמית, תרגום של ההפטרות, ואת "האשנב למזרח", שבו סיפר בין היתר את קורות חייו, את מנהגי העדה ונושאים רבים אחרים.

ביצת המכות וסלי פרות:

אירועים משפחתיים וחברתיים בקהילה

החיים הקהילתיים של בני העדה היו מפותחים מאוד: הכול השתתפו בשמחות המשפחתיות, וב"שבתות חתן" נפרשה בבית הכנסת חופה והחתן ישב תחתיה. במשך כל שבעת ימי המשתה הייתה פרושה חופה גם בבית, והחתן והכלה ישבו תחתיה. סעודות מיוחדות נערכו גם עם צמיחת השן הראשונה של התינוק, מלוות בתבשיל מיוחד – דנוי – העשוי חיטה נבוטה.

מפת שבת עגולה, כורדיסטן האיראנית (אוסף משפחת גרוס, תל אביב)

מנורה בבית הכנסת "לעדת התרגום"

במאבק על שמירת המסורת

לפני קום המדינה נמנו בכורדיסטן האיראנית כ-10,330 יהודים. עד כסלו 1958 עלו כ-6,200 מתוכם ארצה, ונותרו כ-4,130. אלו שנותרו מאחור מצאו את דרכם לארץ לאחר עליית חי'ומייני לשלטון באיראן.

בחלוף השנים התערו בני הקהילות הארמיות השונות בארץ, רכשו השכלה ועסקו במגוון מקצועות. שני בתי הכנסת הראשונים של בני העדה בירושלים, "יבנה" ו"שמואל הנביא", הידלדלו בשנים האחרונות ובני המתפללים נפוצו לשכונות אחרות ומחוץ לירושלים. רק אחדים מיוצאי אורמיה ונע'דה שומרים על גחלת המסורת המקורית בבתי הכנסת.

בשנות ה-50 המוקדמות הקימו כמה קהילות נוספות של בני העדה בעיר. כך למשל, יוצאי סקז שעלו ארצה באותן השנים התגוררו בכמה אזורים שונים, ביניהם ממילא, מרכז העיר והקטמונים. אלו יזמו לימים את הקמתם של ארבעה בתי כנסת, הפעילים עד היום: בית הכנסת היכל יוסף ברחוב הס; בית הכנסת אוהבי ירושלים ברחוב בן שטח; בית כנסת ברחוב רשב"ג בקטמונים ובית כנסת על שם שלום חמני בגבעת המבתר.

בעת האחרונה הוקמה העמותה "ההתאחדות העולמית של דוברי ארמית", ששמה לה מטרה לשמר את השפה, את המנהגים ואת המסורות המיוחדות של בני העדה. בכל שנה מקיימת העמותה את חגיגות הסירן המסורתיות. כמה מיוצאי קהילת אורמיה ייסדו ארגון נוסף בשם "התאחדות יהודי אורמיה".

השפה הארמית עודנה מדוברת בפי המבוגרים. בני הדור הראשון לילידי הארץ שומעים ומבינים מעט ארמית, אך בני הדור השלישי לא, ואין ספק שהשפה כשפת דיבור תיעלם. ואולם, ניתן לומר שלפחות ביחס לעדה זו, נתקימה הנבואה: "והיה ביום ההוא יתקע בשופר גדול, ובאו האבדים בארץ אשור והנדחים בארץ מצרים והשתחוו לה' בהר הקודש בירושלם" (ישעיהו כז, ג).

לעיון נוסף:

1. א' בן-יעקב, קהילות יהודי כורדיסטאן, ירושלים תשמ"א.
2. י' בן-צבי, נדחי ישראל, ירושלים תשכ"ז.
3. י' בן-רחמים, שפה אחת ודברים אחדים: טקסטים בארמית מזרחית חדשה, ירושלים תשס"ו.
4. א' יעקובי, נאש דידן: תולדות יהודי אורמיה (אזרבייג'ן האיראנית), תל אביב תשס"ט.

סיור

יהודים "ארמיים" בירושלים

את הסיור נתחיל בצומת הרחובות שמואל הנביא ובלוי. מצפון לרחוב שמואל הנביא, ליד בית העלמין, מצויה שכונת סנהדריה, שהוקמה בראשית שנות ה-20 בסיוע תנועת "המזרחי". ברח' בלוי עדיין מצויים כמה מבתי השכונה הראשונים. מצדו הדרומי של רחוב שמואל הנביא שוכנת שכונת מחניים, שנבנתה אף היא בראשית המאה ה-20 בידי עולי תימן, ובתיה המקוריים נהרסו כמעט כולם. בשכונות אלו התגוררו משפחות מעולי כורדיסטן האיראנית לאחר עלייתם. נתקדם דרומה על רחוב שמואל הנביא כ-500 מ', עד שפנה ימינה ברח' יואל ונגיע לרח' פולנסקי. מולנו מצד ימין מצוי בית הכנסת "יבנה", שהוקם על ידי עולי אורמיה ונע'דה. אם נפנה שמאלה ברח' פולנסקי ונרד במדרגות שבקצהו נראה משמאלנו את בית הכנסת "שמואל הנביא לעדת התרגום", שניתן להיכנס אליו בשעות התפילה.

